

Anmeldelser

ITTAI GRADEL: *Emperor Worship and Roman Religion*. Oxford Classical Monograph Series, Oxford University Press, Oxford 2002. 398 s.

Der er i de seneste tyve år sket en tiltrængt fornyelse fyldt med nye vinkler i udforskningen af romersk religion efter lang tids stilstand. Et vendepunkt var udgivelsen i 1984 af S. Prices bog om kejserkulten i Lilleasien, hvor han gennem en minutiøs analyse af det epigrafiske og arkæologiske materiale kunne påvise, at den romerske kejserkult ikke var et bizart eller fjernt fænomen, men derimod blev indpasset i det traditionelle religiøse system.¹ I 1998 var Price medforfatter til tobindsværket »Religions of Rome«, som hurtigt er blevet det nye standardværk om romersk religion. Et af de vigtigste udgangspunkter for Prices arbejder er, at man bør søge at forstå romersk religion på dens egne præmisser, og man især bør være opmærksom på og tage forbehold for den ubevidste indflydelse fra kristen tankegang på fortolkninger af fortiden. Spørgsmålet om tro eller overbevisning er således irrelevant, når det gælder romersk religion, hvor ritualerne var afgørende.

Dette udgangspunkt finder man også hos Ittai Gradel i den foreliggende afhandling, som er en revideret udgave af en ph.d.-afhandling skrevet i Oxford under Prices vejledning. Gradels afhandling er udgivet i den prestigefyldte 'Oxford Classical Monograph Series', som efter eget udsagn skal »publish books based on the best theses examined by the Faculty Board of Classics.« I dette tilfælde er det ikke tomme fraser, og Gradels bog er et fornemt eksempel på dansk antikforskning af høj international standard.

Afhandlingens undersøgelsesområde er den italiske halvø i tidlig kejsertid, og Gradel lover, at Grækenland og andre provinser vil blive ignoreret (s. 13). I sagens natur har han dog svært ved at overholde dette fuldstændigt, og komparativt materiale fra kolonien Narbo Martius i Gallia Transalpina inddrages således flere gange (s. 87 og 236-240). En kalender over religiøse festdage på severisk tid fundet i Dura Europos

¹ S. Price, *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge 1984.

ved Eufrat udnyttedes ligeledes naturligt som kilde til kejserkultens udbredelse (s. 340-341). I introduktionen defineres de centrale begreber, og Gradel afviser, at guddommelighed i romersk religion var en absolut kategori. I stedet for 'divinity' bør man derfor tale om 'divine status,' som er en relativ størrelse. Herefter følger en kronologisk opbygget analyse, som med fordel kunne være strammet på enkelte punkter.

I kapitel 2 argumenterer Gradel for, at kejserkulten havde romerske forløbere. Materialet er ganske vist meget begrænset, og hverken indskrifter eller arkæologisk materiale er til megen hjælp i denne del af undersøgelsen, hvor Gradel i stedet inddrager Plautus' komedier. Kritikken af den almindelige udbredte opfattelse af græsk og/eller hellenistisk indflydelse som forklaring på kejserkultens oprindelse er overbevisende. Gradel argumenterer for, at forløberne skal findes i republikken og i forholdet mellem herrer og slaver: »It seems that emperor worship conflicted with republican tradition only in the banal sense that the Roman republic in the nature of things did not have an emperor; the novelty lies in the gradual emergence of monarchy, and not in the history of Roman religion and mentality« (51-2).

I kapitel 3 analyserer Gradel skarpsindigt senatets æresbevisninger til Cæsar i takt med etableringen af hans eneherredømme. Gradel er uforsonlig i sin kritik af den ældre forsknings forsøg på at bortforklare kildernes udsagn om, at Cæsar blev æret som en gud i levende live. Historikerne har stillet de forkerte spørgsmål til kilderne, for det var ikke Cæsar selv, men derimod senatet, som var den drivende kraft bag disse hædersbevisninger, som er et glimrende eksempel på, at religion og politik var to sider af samme sag i det romerske samfund. Gennem en skarpsindig analyse af sprogbrugen hos Cassius Dio, der skrev på græsk, forsøger Gradel samtidig at påvise, at Cæsars titel allerede fra 46 f.Kr. var *Divus Julius*. Resultatet må betegnes som et kvalificeret gæt, og Gradels styrke er frem for alt blikket for svaghederne i andres argumentation.

I kapitel 4 om kejserkulten i Italien uden for Rom kan Gradel trække på nogle af sine egne tidligere undersøgelser, som er publiceret i internationale tidsskrifter og på dansk.² Det gælder blandt andet læsningen af en indskrift fra Pompeii, som mange har benyttet som bevis på eksi-

² I. Gradel, *Mamia's Dedication: Emperor and Genius. The Imperial Cult in Italy and the Genius Coloniae in Pompeii*, *Analecta Romana* 20 (1992), 43-58; s.m. H. Mouritsen, *Nero in Pompeian Politics: Edicta Munerum and Imperial Flamines in late Pompeii*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 87 (1991), 145-156. Mere syntesepræget er hans to danske artikler: *Var der kejserkult i Rom og Italien?*, *Den Jyske Historiker* 51/52 (1990), 137-153 og *Kejserkult i den romerske husstand*, *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* 16 (1990), 67-81.

stensen af en kult i Italien til kejserens *genius*. Den afgørende del af indskriften er imidlertid kun fragmentarisk bevaret, og ifølge Gradels læsning er der tale om byens *genius*. Det var kun de kejserlige slaver og frigivne, som rejste altre til kejserens *genius*. Gradels tese er, at der ganske vist ikke fandtes en officiel kult til den levende kejser i selve Rom, men det forhindrede ikke, at privatpersoner i Rom eller byerne i Italien dyrkede kejseren som gud. Gradels kritik af andres identifikationer og strenge krav til materialet er velgørende i forsøget på at gøre op med slet funderede sandheder i antikforskningen, om end hans egne identifikationer i enkelte tilfælde ikke lever helt op til de samme krav. Gradel kan påvise, at fokus i kulten er den levende kejser og ikke de guddommeliggjorte, hvis man skal dømme ud fra de præster og templer, som omtales i det epigrafiske materiale.

I kapitel 5 diskuteres Augustus' reformer, som så at sige konstituerer kejserkultens form. Han analyserer i denne forbindelse også Octavians tilnavn, Augustus, og dets konnotationer. Det er vigtigt for Gradel at understrege forskellen mellem adjektivet augustus (med lille), som også kunne anvendes i forbindelse med andre guder og selve navnet Augustus. Det er en af bogens vigtige nye teser, at den officielle dyrkelse af kejserens *genius* er en senere udvikling og ikke opstod under Augustus som generelt antaget: »There was no state worship of Augustus, or his *Genius*, in his lifetime« (s. 139). I det næste kapitel analyseres arven fra Augustus, hvor Caligula står i centrum. Hans regeringstid var ikke alene så kort, at materialet er overskueligt, men hans anspændte forhold til senatet er også repræsentativt for andre 'vanvittige' kejsere. Atter skelner Gradel skarpt mellem den officielle religion og private kult, og det lykkes ham at vise, at Caligula ikke blev dyrket som en gud i den offentlige kult, men kun i privat sammenhæng. Der er tale om en ny interessant fortolkning af velkendte kilder, og Gradel lægger endnu en gang ikke fingrene i mellem i sin kritik af tidligere forskning i noterne.

Bogens måske mest spektakulære nyfortolkning gælder imidlertid det såkaldte *vicomagistri*-relief fundet i Rom i slutningen af 1930'erne sammen med de berømte Cancellaria-relieffer fra flavisk tid. Med udgangspunkt i relieffets tre offerdyr, en tyr, en stud og en kvie, som uden tvivl skal ofres til hver sin gud, kan Gradel godtgøre, at frisen må fremstille en procession i forbindelse med en statskult. Gradel afviser, at processionens medlemmer er *magistri vicorum*, som normalt var af lav social herkomst. Tværtimod er der tale om unge togaklædte mænd samt Claudius. Ifølge Gradel afbilder relieffet processionen i forbindelse med indvielsen af det nye tempel til Augustus og Livia, der begge var blevet guddommeliggjorte, og som derfor nødvendigvis måtte have

henholdsvis en tyr og en kvie ofret til sig. Studen er derimod et offer til kejserens *genius*, og ifølge Gradel dannede frisen oprindeligt basen til en statue opstillet i templet, som kunne være den bronzestatue af Augustus, som oprindeligt var opstillet af Livia ved Marcellus-teatret, men som kun kendes fra skriftlige kilder. Den sidste del af Gradels argumentation kan forekomme rigeligt spekulativ, men han nøjes ikke med at omtolke frisen. Han påviser også en tæt sammenhæng mellem dyrkelsen af kejserens *genius* og de antikke kilders billede af de gode kejsere i tidlig kejsertid. Kejserens *genius* blev således kun dyrket under de dårlige kejsere. Vespasian opgav dyrkelsen af kejserens *genius*, som blev genoptaget af Domitian og opgivet igen af Trajan. Den blev først indført igen under Marcus Aurelius, hvor kejserens position var fundamentalt ændret i forhold til 100 år tidligere.

Materialet til belysningen af kejserkulten i en privat kontekst er ikke overvældende, og nogle forskere, herunder E. Bickermann, har hævdet, at det manglende materiale skyldes, at fænomenet simpelthen ikke eksisterede. Gradel godtager ikke den tvivlsomme regel om, at »absence of evidence« er identisk med »evidence of absence.« Gradel mener derimod at kunne påvise dens eksistens i spredte litterære kilder, hvor det er klart, at det er den levende kejser, som står i centrum. Den sønderlemmende kritik af teorien om drikofre (*libation*) til kejserens *genius*, som bygger på et tabt vægmaleri i Pompeii, hvoraf der kun findes en kort beskrivelse, men intet fotografi og ingen tegning, bør tages til efterretning og viser styrken i afhandlingen: ikke at tage nogle sandheder for givet, men derimod gå direkte til det primære kildemateriale. Det er kilderne og ikke forskningsdiskussionen, som står i centrum. Det samme gælder i det følgende kapitel om 'Corporate Worship', hvor Gradel foreslår en ny læsning af et interessant, men overset alter fra Nola i Campanien, hvor Augustus døde. I kapitel 10 er emnet *numen Augustum*, som har spillet en stor rolle hos ældre religionshistorikere som Warde Fowler og J. Frazer. Også her går Gradel direkte til kilderne og kan afvise mange misforståelser i sekundærlitteraturen, som ellers ikke inddrages i større omfang. Her finder man atter en nylæsning af en kendt epigrafisk kilde: *Fasti praenestini*. Man kan være uenig i Gradels løsningsforslag, men man kan ikke være uenig i kritikken af den forskning, som har bygget mange teorier på sand, dvs. en usikker læsning af en fragmenteret indskrift. Gradel inddrager ligeledes en spændende, men ofte overset indskrift fra Forum Clodii, hvis indhold forklares med indflydelse fra Gallia Narbonensis.

Det næste kapitel er med sine 10 sider bogens korteste og giver en nytolkning af et alter fra Caere, som er rejst til ære for C. Manlius af

hans klienter, og hvorpå et offer og *Lares* er afbildet. Tidligere forskning har sat det i forbindelse med kejserkult, men Gradel tager indskriften for pålydende og ser det som et vidnesbyrd om en kult til Manlius. Det korte kapitel efterfølges af bogens længste, som udgør mere end en fjerdedel af bogens samlede omfang. »Heavenly Honours Decreed by the Senate’: From Emperor to *Divus*« sammenfatter på mange punkter Gradels analyse, men fører den også videre gennem analysen af procedurerne ved kejsernes begravelse og guddommeliggørelse. Udgangspunktet er Augustus’ begravelse, hvor Gradel viser, at Dios beskrivelse ikke er anakronistisk. Augustus’ begravelse adskiller sig kun i omfang fra andre offentlige begravelser, men den var planlagt i detaljer af den afdøde selv, inklusiv den ørn, som blev sluppet løs fra ligbålet. Det vidne, som så Augustus’ ånd stige til himmels var derfor ikke nødvendigt, men det var en spontan handling, som udløste kontant belønning fra Livia, og vidnet blev ikke i modsætning til ørnen et element ved de senere kejserbegravelser.

Gradel afviser med god grund enhver sammenligning med deifikation og kanonisering og gentager her sin skelnen mellem absolut og relativ guddommelighed. Faktisk findes der et spektrum af *divi* tilhørende kejserfamilien. Nogle *divi* har kun titlen, mens andre har templer og tilknyttede præsteskaber. Nogle kulter døde hurtigt ud, mens andre var mere sejlevede og først forsvandt i løbet af 2. årh. Samtidig er der næsten udelukkende tale om et byromersk fænomen, hvor templerne for de guddommeliggjorte kejsere har en markant placering i det offentlige rum. Uden for Rom er der derimod kun tale om ringe opbakning til de guddommeliggjorte kejseres kulter med hæren som undtagelsen, der bekræfter reglen. Selv om forskningen i de senere år på mange punkter har modificeret billedet af det 3. årh. som en lang krise, gælder det ikke religionen. Meget symptomatisk erstattede den syriske solgud Elagabal Jupiter som den øverste gud i en kort periode, og kejserkulten kollapsede under de såkaldte soldaterkejsere. Maximinus Thrax eksproprierede templerne rigdomme, og det gik mest ud over de guddommeliggjorte kejsere. Dette afslører, at de stod nederst på gudernes rangstige, men udviklingen var allerede begyndt i slutningen af 2. årh., og der blev ikke bygget templer efter Marcus Aurelius. Bogen afrundes med tre appendikser over dedikationer til levende personers Genius med undtagelse af kejser, dedikationer til *Genius Augusti* og en fortegnelse over præster i forbindelse med kejserkulten i Italiens byer samt et generelt index. Man kunne dog også have ønsket sig et *index locorum* i betragtning af det store epigrafiske materiale, som analyseres i afhandlingen.

Bogen er smukt publiceret med gode illustrationer og velskrevet. Den er dog præget af enkelte gentagelser, og nogle analyser kunne med fordel være strammet op. At den jødiske antikhistoriker E.J. Bickermann udelod det ene n i sit efternavn efter flugten til USA er f.eks. ikke så vigtigt, at det behøves gentaget (262 n.2 og 321), og trykfejl som Jeppeson i stedet for Jeppesen (312 n.79) er få og ubetydelige. Der er således som helhed tale om en meget vigtig undersøgelse, som på flotteste vis forener næsten alle antikforskningens discipliner: arkæologi, historie, numismatik, epigrafik og religionshistorie.

Jesper Carlsen

BODIL E.B. PERSSON: Pestens gåta. Farsoter i det tidiga 1700-talets Skåna. Historiska institutionen vid Lunds universitet. Studia Historica Lundensia 5. Disputats. Lund 2001. 518 sider.

I december 2001 forsvarede Bodil Persson ved Lunds Universitet ovennævnte afhandling for doktorgraden. Begivenheden var bemærkelsesværdig, idet det er første gang, der i Norden er skrevet en humanistisk doktorafhandling om den store pestepidemi i årene 1710-13, ligesom der ikke siden 1916 (O.T. Hult) er udkommet et større værk om emnet, og for Danmarks vedkommende skal man endda helt tilbage til Mansa i 1854 for at finde noget tilsvarende.

Interessen for epidemier både aktuelt og historisk og herunder også interessen for pest har været kraftigt stigende siden 1980'erne med panepidemien AIDS/HIV, og interessen fik en ekstra stimulans med rygterne om anvendelsen af miltbrand som bakteriologisk våben i 2001.

Også i 2001 udkom de engelske biologer Scott og Duncans store bog med en nytolkning af pestens biologi (Susan Scott & C. J. Duncan: *Biologi of Plagues: Evidence from Historical Populations*. Cambridge 2001.). De har sat alvorlige spørgsmålstejn ved den (siden ca. 1908) traditionelle opfattelse af pesten som værende byldepest forårsaget af bakterien *Yersinia pestis* og spredt fra syge rotter via blodfyldte rottelopper til mennesket, men uden at de overbevisende har kunnet sætte nogen anden kendt sygdom i stedet. Bodil Persson har afsluttet manuskriptet så betids, at hun ikke har kunnet (eller ønsket) at inddrage Scott og Duncans resultater i sit arbejde eller at tage stilling til deres synspunkter, men hun holder sig til den klassiske opfattelse, samtidig med at hun erkender vanskelighederne ved at give en fyldestgørende forklaring på sygdommens adfærd, hvilket klart kommer til udtryk i den velvalgte titel